

UOT 94 (479.24)

NİCABƏT İSLAMOVA
 AMEA Naxçıvan Bölməsi
 İslamovanecabet77@gmail.com

QARAQOYUNLU DÖVLƏTİNDƏ TORPAQ MÜLKİYYƏT FORMALARI VƏ VERGİLƏR

Qaraqoyunlu dövlətinin hakim olduğu ilk dövrlərdə kənd təsərrüfatı, ümumiyyətlə desək, ölkə iqtisadiyyatı tənzəmləyən əsas vəziyyətdə idi. Arad-arası kəsilməz müharibələr insanları müflis hala salmışdı. XV əsrin ikinci yarısından sonra ölkədə vəziyyət nisbətən düzəlməyə başlamışdı. Bu dövrdə torpaqlar bir neçə hissəyə ayrılmış və əhalidən müxtəlif adda vergilər alınır.

Məqalədə bu dövrdə Qaraqoyunlu dövlətində tətbiq olunan vergilər haqqında məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı burada həmçinin bu ərazilərdə olan torpaq mülkiyyət formalarından da bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Qaraqoyunlu dövləti, kənd təsərrüfatı, vergi, dövlət, əhali.*

XV əsrdə Azərbaycan iqtisadi cəhətdən inkişaf etməyə başlamışdı. Lakin bu inkişaf müxtəlif səhələrdə qeyri-bərabər şəkildə özüni büruzə verirdi.

Həmin dövr Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin yarandığı və inkişaf etdiyi dövrə təsadüf edir. Qaraqoyunlu dövlətinin ilk illərində kənd təsərrüfatı tənzəmlənmiş vəziyyətdə idi. XV əsrin əvvəllərində baş verməmiş dağıdıcı müharibələr, daxili çəkişmələr ölkə iqtisadiyyatını barbad hala salmışdı. Həmçinin yadellilərin hücumları, əsgərlərin yerli əhaliyə qarşı olan özbaşınalığı ölkə iqtisadiyyatını pis vəziyyətə salmışdı. Bütün bunlar da əhalinin müflisləşməsinə gətirib çıxarmışdı. XV əsrin ikinci yarısından sonra ölkədə vəziyyət nisbətən düzəlməyə, təsərrüfat inkişaf etməyə başlamışdı. Bu dövrdə dövlət torpaqları iki hissəyə ayrılırdı. Bunlardan birincisi "əraziyi-divanı", ikincisi isə "əraziyi-xassə" adlanırdı. Əslində bunların hər ikisi adları fərqli olsa da eyni şəxsə məxsus idi. Bu torpaqlar üzərində ixtiyar sahibi padşah idi. Divan torpaqlarından gələn gəlir əsasən ordunun saxlanması ilə bağlı xərclərdə istifadə olunurdu. Xassə torpaqlarından əldə olunan gəlir isə bütünülkdə sarayın ehtiyaclarını qarşılamaqda istifadə olunurdu. Burada olan digər torpaq növlərinə gəldikdə isə bunlardan birincisi soyurqal torpaqlardır. Artıq XV əsrdə hərbi qulluqlara etdikləri xidmət müqabilində torpaqlar paylanılırdı ki, bunlar da soyurqal adlanırdı. Soyurqal torpaqları monqolların Cənubi Azərbaycan ərazilərini ələ keçirdikdən sonra daha geniş vüsət almışdı. Bu torpaq növünün yayılması feodalizmin inkişafında vacib rol oynamışdır. Soyurqal sahibləri dövlət büdcəsinə heç bir vergi ödəmirdilər. Soyurqal verirlərən hökmdar tərəfindən hökm yazılır və erkami-soyurqal, nişanı-soyurqal adlı möhürlə də təsdiq edilirdi. Hökmdar istədiyi şəxsə soyurqal verə bilirdi [7, s. 196]. Soyurqal sahibləri bu torpaqların tam müstəqil sahibləri idilər. Məmurların bu ərazilərə yaxın durması belə qadağan idi. Qaraqoyunlular dövründə bu dövlətin bütün ərazilərində soyurqalın paylanması tətbiq edilirdi. 1410-cu ildə

Məqalə tarixçəsi:

Göndərilib: 21.06.2019, qəbul edilib: 03.06.2019

Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasındakı döyüşdə Qara Yusifin qələbəsindən sonra əsgərlərə külli miqdarda soyurqallar paylanmışdır [7, s. 201]. K. Paydas bildirir ki, 1417-ci ildə Qara Yusifin verdiyi fərmanla əmir Şəmsəddinə Bitlis, Əxlot və Muşu soyurqal olaraq vermişdir. Qara Yusif tutduğu ərazilərdəki soyurqal torpaqları yenə də öz əvvəlki sahiblərinə verirdi [7, s. 202]. Qara Yusif 1417-ci ildə Bitlis əmiri Şəmsəddinə göndərdiyi fərmanda Şəmsəddinə oğlum deyərək müraciət etmiş və onu çox tərifləmişdi. Həmçinin onu vergi verməkdən də azad etmişdi [7, s. 202]. Soyurqallar bəzən güclü düşmənlərlə dostluq etmək məqsədilə də verilir [5, s. 77]. 1453-cü ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah soyurqalla bağlı fərman vermişdir. Bu fərmanda Culah adlı yerin Şeyx Dəriyə soyurqal olaraq verildiyi bildirilir. Qeyd edək ki AMEA M. Füzüli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan bir sənədə Culah adlı yerin haqqında məlumat verilmişdir. Bu sənəd Şah Sultan Hüseyn tərəfindən verilmiş sərəfərdir [8]. Həsən bəy Rumulun yazdığına görə Cahanşah Həmədanı əmir Satılmış və əmir Şahsuvara vermişdir [3, s. 79]. Soyurqalların çoxalması əslində dövlətin mərkəzləşmiş sistemini zəiflədirdi. Soyurqal sahiblərinin vergi ödəməməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdı [6, s. 169].

Soyurqal torpaq mülkiyyəti iqtaya bənzəməklə bunlar içərisində fərqli cəhət də var idi. Bu fərq odan ibarət idi ki, soyurqal torpaq sahiblərinə məhkəmə səlahiyyəti də verilir. Bu torpaq sahibi hətta xəzinəyə də vergi verməkdən azad edilmişdir. Vergidən azad olmağa isə soyurqal torpaq sahiblərini zənginliyini xeyli artırır. Bu torpaq mülkiyyəti üzərində olan bütün vəzifələrə soyurqal sahibləri özləri istədikləri şəxsləri təyin edə bilərdilər. Həmin şəxslər soyurqal sahiblərinə tabe idilər və öz işləri haqda yalnız onlara hesabat verirdilər. K. Paydas bildirir ki, Qaraqoyunlu Qara Yusif gürcü çarı II Konstantin və Şirvanşah I İbrahimlə döyüş zamanı yerli əmirlərin köməyindən istifadə etməyə çalışmış və bu məqsədlə də bir çox əmirlə soyurqal paylamışdır. Bu əmirlərin içərisində əmirül-umara Bistam bəy Cagirliyə Ərdəbil və Xalxal bölgəsini soyurqal olaraq vermişdir [4, s. 406]. A.A. Arayançay da Cahanşahın da atası kimi əmirlə soyurqal payladığını qeyd edir [1, s. 239].

XV əsrdə Azərbaycanda mövcud olan digər bir torpaq mülkiyyəti növü iqtadır. Əyalətlər torpaq sahiblərinə iqtə kimi paylanırdı. İqtə sahibləri öz ərazilərinin müdafiəsini həyata keçirməli idilər. Cahanşahın dövründə İsfahan və Bağdad kimi böyük vilayətlər şahzadələrə iqtə kimi verilir. Qaraqoyunlu Cahanşahın dövründə Qazvin şəhəri Söhrab bəy iqtə olaraq verilmişdir. Qeyd edək ki, Söhrab bəy Rüstəm Tərxanın oğlu idi [5, s. 268; 4, s. 148].

Cahanşahın dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti get-gedə yaxşılaşmışdı. Bu da əhalinin vəziyyətinin yaxşılaşmasına və təbii ki, iqtə və soyurqal sahiblərinin iqtisadi cəhətdən güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Get-gedə güclənən əmirlər həm bir-birləri ilə, bəzən də sultanlarla mübarizə aparırdılar.

Qaraqoyunlu hökmdarlarının payladığı digər şərti torpaq mülkiyyəti növü tiyul adlanır. Tiyul müvəqqəti istifadə olunması üçün verilən torpaq növüdür. Bu torpaq mülkiyyəti formasında gələn gəlirin ya böyük bir hissəsi, bəzən də çox hissəsi tiyul sahibinin olurdu. O hər il dövlət büdcəsinə təyin olunmuş müyyən miqdarda pul verməli idi. Bundan başqa bəzən də tiyul sahibi müəyyən qoşun hissələri saxlamalı və hökmdar tələb etdikdə həmin əsgəri qüvvəni hökmdarın hüzuruna çıxarmalı idi. Tiyul torpaqları irsən keçmirdi. Əbülbək Tehrani qeyd edir ki: "1466-cı ildə oğlu Pirbudağın üsyan etdiyini

əşidərək onun üzərinə Bağdadı hücum edən Cahanşah qoşun toplamaq məqsədi ilə hər tərəfə çapar göndərdi. Məhəmədi Mirzəni İsfahandan digər əmirləri və tüpü sahiblərini vilayətlərindən çağıraraq böyük bir qoşun tərtib elədi" [3, s. 276].

T. Nəcəfli bildirir ki Cahanşahın ölümindən sonra padşahın öz tiyularında qalmış ayanları və sərkərdələri onun yanına gəlib rütbələrinə uyğun ənamlar və mükafatlar aldılar, ona itaət göstərməyə məcbur olub münasib şərait göstərməyə başladılar" [4, s. 413].

XV əsrdə Azərbaycanda olan digər bir torpaq növü mülk adlanan torpaq mülkiyyəti formasıdır. Bu torpaq növü atadan oğula, həmçinin vərasətlik yolu ilə digər bir şəxsə də keçə bilər. Mülk torpaqları mülkiyyətçi tərəfindən müxtəlif şəxslərə istifadəyə verilirdi. Buna görə də buna icma torpaqları da deyilirdi.

Bu dövrdə tətbiq olunan digər bir torpaq mülkiyyəti növü də vəqf torpaqlarıdır. Bu torpaq mülkiyyəti din xadimlərinə verilirdi. Bu torpaqlarda yaşayan əhali din xadimlərindən asılı idi. Vaqflardan götürülən gəlirlər müxtəlif mədrəsələrin, məscidlərin tikilməsinə xərcləndirdi. Buradan gələn gəlirlərin böyük bir hissəsini də məhz ruhanilər mənimsəyirdi [4, s. 414]. Din xadimlərinin ixtiyarında təkcə torpaqlar deyil, həmçinin vəqf ölümmüş bazarlar, evlər, karvansaralar və s. var idi [3, 74-75]. Vaqf torpaqları iki yerə ayrılırdı. Bunlardan biri "vaqfi-xeyri", ikincisi isə "vaqfi-əhli" adlanırdı. Dini məsələlərin ixtiyarında olan torpaqlar "vaqfi-xeyri" adlanırdı. Seyidlərə, dərvişlərə və bu kimi başqa zümrəyə verilən torpaqlar isə "vaqfi-əhli" adlanırdı [4, s. 414]. A. A. Arayancan Qaraqoyunlu vəqf idarə sisteminin Teymuri və Cəlairilərinki ilə eyni olduğunu bildirir [1, s. 239-250]. Qaraqoyunlu dövründə vəqflərə Ərdəbil şəhərindəki Şeyx Səfiyyəddin məqbərəsi, Təbrizdə olan Həsən şah məscidi, Cahanşah tərəfindən vəqf edilən Cahanşahiyyə vəqfləri, Cahanşahın məzarı daxil idi [4, s. 415]. Bu ərazilərdə olan belə abidələrin təməri də vəqf sahibləri tərəfindən icra olunurdu. Həsən bəy Rumlu Cahanşahın Təbrizdə tikdirdiyi məscid haqda belə deyir: "Heç kəs belə kamill işləmiş bina tikməmişdir... Məscidə bitişən günbəzi qızılla bəzədilmişdir. Bu məscidə doğru küçə salınmışdır [1, s. 75]. Vaqf torpaqlarında torpaq mülkiyyəti nəsilən-nəsilə keçə bilməzdi.

Qaraqoyunlu dövlətində toplanan vergilərə gəldikdə isə bu dövrdə iri torpaq mülkiyyətləri əldə etmiş sahibkarların əhəliyə tətbiq etdiyi vergilər həddindən artıq çox idi. Orta əsr müəlliflərindən Həsən bəy Rumlu Əhənsüt-təvarix əsərində bildirir ki, əhəli mühəssirlərin əlindən zara gəlib. Mühəssirlər vergiləri təyin olunmuş məbləğdən qat-qat artıq yığırlar. Qeyd edək ki, həmin dövrdə vergi yığanlar tərəfindən toplanılırdı. Bu şəxslərə mühəssir deyilirdi.

Vergilər toplanılan zaman vergi üdəy bilməyənlər cəzalandırılırdı. Vergilər əhalidən pul və məhsul şəklində yığılırdı. Bu dövrdə əhalidən yığılan vergilərdən bəzilərinə nəzər salaq.

Bac və xərac vergisi. Bu vergi əvvəllər dövlətin özünə tabe etdiyi vilayətlərin əhalisindən yığılırdı. Xərac vergisi həm kənd təsərrüfatı məhsullarından, həm də pul şəklində ödənilirdi. Əgər hər hansı bir vilayət xərac ödəməkdən boyun qaçırması olsaydı bu həmin vilayətin üsyan qaldırması demək idi. Ümumilikdə götürdükdə xərac çox ağır vergi növü idi. Mənbələrdə bac vergisi adlandırılan vergi növü də xərac vergisinin sinonimi kimi işlədilmişdir.

Digər bir vergi növü də mal adlanırdı ki, bu vergi də ya məhsulla, ya da pulla verilirdi. Bəzən bu vergi aman-malı da adlanırdı. Əgər bir hökmdar

şəhəri tutmuşsa o əhalisindən aman-malı tələb edilirdi. Qaraqoyunluların hakimiyyətdə olduğu dövrdə belə bir hadisə olmuşdu. Cahanşah İsfahani oğlu Məhəmmədi Mirzəyə vermişdi. Məhəmmədi Mirza hələ həddi-buluğa çatmadığından şəhəri onun bələsi idarə edirdi. Lakin lələ ilə İsfahanlılar arasında münasibə yarandığına görə İsfahan camaatı Cahanşahın qəzəbinə düşər olmuşdu. Bu səbəblə də onlardan 3000 tüman aman-malı vermək tələb olunmuşdu.

Bundan başqa həmin dövrdə əhalidən mal-ucahət, qan bahası, ələf və ulofə, ixracat, tamğa kimi vergilər də alınır. Qan bahası vergisi ən çox müharibələrdən sonra alınır. Ələf və ulofə vergisinə gəldikdə isə bəzi alimlərin fikrinə ələf heyvanları üçün ulofə isə insanlar üçün yığılırdı. Digər bir qrup alimlərə görə isə bu vergi ümumilikdə heyvanların yemlənməsi üçün tədarük edilən vergi növü idi. İxracata gəldikdə isə bu vergi əyalətdə olan dövlət qulluqçularının və döyüşçülərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yığılırdı. Tamğa əsasən tacir və sənətkarlardan alınır. Tacirlər satdıqları malların, sənətkarlar isə istehsal etdikləri malları satarkən bu vergini ödəməli idilər.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, həmin dövrün tarixçilərinin əsərlərində dövlətlərin siyasi tarixləri ilə yanaşı dövlətin iqtisadi vəziyyətinə də yer verilmişdir. Onlar öz əsərlərində xalqdan alınan vergilərə və bu vergilərin camaatın həyatına təsirindən bəhs etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün mənbələrində müəlliflər şərh edilən müəyyən məsələ və siyasi hadisələrə həmişə biganə qalmamış, bəzən öz fikir və münasibətini də bildirmişdir.

Orta əsr tarixi mənbələrində bu və ya digər ölkənin iqtisadi vəziyyəti haqqında siyasi və diplomatik məlumatlara nisbətən olduqca az məlumat olmasına baxmayaraq, həmin məlumatların araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arayancan A. A. Akkoyunlu və Karakoyunlularda Edebiyyat və Sanat. // Journal of World of Turck. № 1, 2009, s. 239-250.
2. Erşahin S. Akkoyunlular. Siyasal, kultural, ekonomik və sosial tarix. Ankara, 2002, 317 s, s. 240-241.
3. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı: Elm, 1983, 152 s.
4. Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı: Çapaşığı, 2012, 603 s.
5. Tehrani Ə. Kitabı-Diyarbakiriyə. Tərcümə edən Rəhilə Şükürova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.
6. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
7. Paydas K. Moğol və Türk-İslam Devletlerinde Suyurqal uyqulaması, Dərgi, 2006, № 39, s. 195-218.
8. № h-28, inv. 4100.

РЕЗЮМЕ

НИДЖАБЕТ ИСЛАМОВА ВИДЫ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И НАЛОГИ В ГОСУДАРСТВЕ КАРАКОЮНЛУ

На первых этапах развития государства Каракоюнлу, сельское хозяйство, и в целом экономика страны были на грани упадка. Бесконечные междоусобицы привели к разорению населения.

Начиная со II половины XV века положение в стране немного улучшилось. В это время начали раздавать участки земель, а с населения собирались различные налоги. В статье даны сведения о налогах и пошлинах, которые взимались с населения в государстве Каракоюнлу в те времена. На ряду с этим, здесь говорится о существующих тогда видах собственности на землю.

Ключевые слова: Каракоюнлу, сельское хозяйство, налоги, государстве, населения.

SUMMARY

NICABET ISLAMOVA

LAND PROPERTY FORMS AND TAXES IN THE GARAGOYUNLU

In the early years of Garaqoyunlu's rule, agriculture, in other words the country's economy was in decline. Unrestrained wars had made people bankrupt. After the second half of the 15th century, the situation in the country was relatively better. During this period, the area was divided into several parts and the population was taxed on a variety of terms. The article provides information on the taxes in Garaqoyunlu state during this period. At the same time, it also gives information about the owned lands in these area.

Key words: Garagoyunlu, agriculture, tax, state, population

(Akademik Hacı Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

